

Archieven betreffende de kerk van Lochem

Bennie te Vaarwerk

Bewerkte versie van de lezing op zaterdag 23 augustus 2003 in de Gudulakerk te Lochem ter gelegenheid van de presentatie van het boekje *De kerk van Lochem in woelige tijden, 1608-1628*, geschreven door Feike Reitsma.

Het is een bijzonder genoeg vandaag een kleine bijdrage te mogen leveren aan deze bijeenkomst. Bijzonder omdat ik in de jaren 1996-1999 in het Lochemse gemeentearchief werkzaam ben geweest. Het was in die jaren dat ik Feike Reitsma heb leren kennen en waarderen als een enthousiast en gedreven genealoog en historisch onderzoeker. En sinds vandaag ook als Lochems kerkhistoricus.

Toen Feike me vroeg om een korte inleiding te houden over de archieven van de kerk van Lochem, heb ik gevraagd of dat in een wat breder kader mocht, zowel wat de tijd als de bronnen betreft. Want er zijn meer vindplaatsen dan alleen het lokale kerkarchief.

Wanneer je een archief inventariseert, probeer je eerst inzicht te krijgen in de organisatie van de desbetreffende instelling. In de loop van de tijd verandert de organisatiestructuur, van binnenuit of van buitenaf opgelegd. En bij al die veranderingen moet je steeds letten op de gevolgen voor de archiefvorming. Ik wil proberen een beeld te schetsen van de structuur van de Lochemse kerkorganisatie in de loop van de tijd en de gevolgen die dat heeft gehad voor de archiefvorming en daardoor voor de vindplaatsen van die archieven. En dan moet ik beginnen met de oudste geschiedenis.

Het Sint Walburgskapittel

De 12^e eeuwse kerk van Lochem heeft misschien toebehoord aan de graven van Zutphen. In ieder geval bezaten zij in 1059 tienden

van deze kerk. De Hof te Lochem, gelegen in de oude stad, was eveneens een bezit van de heren, later graven van Zutphen. In 1134 zou de kerk met bijbehorende tienden door gravin Irmgard geschonken zijn aan het eveneens door de graven van Zutphen gestichte kapittel van de Sint Walburgiskerk te Zutphen. Een kapittel is kortweg te omschrijven als de gemeenschap van geestelijken verbonden aan een bepaalde kerk. Verbonden aan een kathedrale kerk had het kapittel het recht om de bisschop te kiezen. De leden van een kapittel werden kanunnik genoemd. Kapittels konden uitgroeien tot machtige instellingen met veel bezittingen en rechten. De kerk van Lochem met de bijbehorende goederen was zo'n bezit. Het kapittel zal in het Lochemse geval ook het collatierecht hebben gehad: het benoemingsrecht van de pastoor, de parochieherder. Met dit Zutphense kapittel komen we op de eerste belangrijke groep bronnen voor de oudste schriftelijk overgeleverde geschiedenis van de kerk van Lochem, namelijk het archief van het Walburgskapittel van Zutphen.¹⁾

Recentelijk zijn de oudste oorkonden uit dit archief gepubliceerd door de heer Ed Harenberg²⁾, de Gelderse oorkondenspecialist. Dit kapittel is verder van belang voor de geschiedenis van de kerkpatroon Sint Gudula.³⁾ Zij werd ook vereerd in Zutphen. Voor haar was er een speciaal officie (liturgische dienst of breviergebed) in de Walburgiskerk.⁴⁾ Dat ze in Lochem populair was blijkt uit de door Feike Reitsma

gepubliceerde lijst van personen in Lochem die haar naam droegen. Het kapittel-archief wacht nog op voltooiing van de inventarisatie, zoals helaas wel vaker met de oudste archieven het geval is. Maar het zal, ook gelet op de andere bezittingen van het kapittel in Lochem, ongetwijfeld nog veel nieuws bevatten over de middeleeuwse geschiedenis van stad, scholtambt en kerk van Lochem. De kerkhervorming betekende in geestelijk opzicht een radicale breuk met het verleden, maar in materieel opzicht is er sprake van een zekere continuïteit, ook al was de roomse jus ervan afgehaald. Wat betekende de Reformatie voor de Lochemse kerk en de kerkorganisatie?

De pastoor en de dominee

De pastoor had twee taken: de zielzorg voor de parochianen en de zorg voor de relikwieën. Zijn functie was een afgeleide van die van de bisschop. Maar de pastoor was bij wijze van spreken ook een alleenheerser. Hij was bijgevolg ook de belangrijkste archiefvormer. Het archief van een katholieke parochie is nog steeds in belangrijke mate dan ook een pastoorsarchief. In Lochem was het niet anders, want de pastoor en de gezamenlijke priesters of vicarissen verbonden aan de Sint Gudulakerk vormden ook zelf archief. Het belangrijkste bestanddeel daarin vormen de stukken met betrekking tot de verwerving van goederen door de pastoor en gezamenlijke priester/vicarissen van de kerk en enkele vicariën of altaarstichtingen. Dit middeleeuwse en 16^e eeuwse archief van de Sint Gudulakerk bevat

maar liefst ruim 130 stukken uit de 14^e t/m 16^e eeuw. Het berust in het Gelders Archief in Arnhem.

De Reformatie haalde door dit alles een dikke streep. De predikant was ingebed in een kerkenraad. Hij kon geen alleenheerser zijn. Zijn archief – als ambtsdrager – vindt men terug in het kerkenraadarchief. Ook zijn inkomenspositie was anders. Hij kreeg een vast traktement uit de kas van het geestelijk rentambt, waarin alle voormalige geestelijke goederen waren ondergebracht. Het kon overigens gewoon voorkomen dat hij in de voor-reformatorische pastorie bleef wonen, of deze gepacht had. Het toezicht op het kerkelijk leven viel toe aan de kerkenraad en de Classis Zutphen, die zich daartoe bediende van twee inspectoren. Enkele inspectierapporten zijn bewaard gebleven. De kerkenraadnotulen en de acta van de Classis zijn in dit opzicht de belangrijkste bronnen. Een deel van de vroeger geestelijke jurisdictie of rechtspraak, namelijk het verlenen van huwelijksdispensaties en een deel van de zedelijke rechtspraak, kwam na de Reformatie terecht bij het Hof van Gelderland, dat dus voor dat aspect de opvolger van de bisschop was.

De kerkfabriek

Voor het onderhoud van de kerk was er ook een apart fonds: de kerkfabriek. Dat was de benaming voor alle bezittingen die dienden om de eredienst in de parochiekerk te kunnen verzorgen en om het kerkgebouw te onderhouden. Het werd beheerd door de kerkmeesters, in de hervormde kerk op een gegeven moment de kerkvoogden genoemd. Het onderhoud van de kerk was zowel vóór als na de Reformatie een aangelegenheid die alle kerspelleden (gemeentelieden) aanging, ongeacht het geloof. De kerspelleden werden als hun tijd daar

was ook op het kerkhof begraven. Ook daarbij maakte het geloof niet uit. De verantwoording van de inkomsten en uitgaven werd gedaan in kerkenrekeningen, die, bijvoorbeeld ook in het geval van Lochem, werden afgehoord door het stadsbestuur. Men vindt dus kerkenrekeningen in het stadsarchief.

De geestelijke goederen na de Reformatie

Wat gebeurde na de Reformatie met de voormalige geestelijke goederen? Eerst een begripsomschrijving: geestelijke goederen zijn die goederen waarmee alleen een geestelijke begiftigd kon worden. Dat waren dus de goederen van de pastoor en de vicarissen. En misschien ook nog de goederen van de koster, voor zover daarvan apart sprake was. Met het verdwijnen van het Zutphense kapittel, als gevolg van de Reformatie werd misschien de band met Zutphen losser, maar verdween niet, net zomin als de bezittingen en rechten van dit kapittel. In 1579 werden de voormalige kapittelgoederen ondergebracht in het rentambt van de proosdij en het kapittel van de St. Walburgiskerk te Zutphen, dat onder beheer van de Staten van het Kwartier van Zutphen werd geplaatst. Archiefstukken vanaf die tijd (en voor een deel ook van de voorgaande periode) vindt men dan ook in het archief van de Staten van het Kwartier van Zutphen, aanwezig in het Gelders Archief te Arnhem.⁵⁾ De na-reformatorische geschiedenis van de meeste goederen die ooit geschonken waren aan de kerk van Lochem vindt men in dat archief terug. Men vindt er gegevens over de thijnsen (afdrachten) die door vele Lochemers aan het kapittel gegeven moesten worden, maar ook pachtvoorwaarden van tienden van het kapittel, uit de periode 1596-1601 staten en andere stukken betreffende de geestelijke en kerkelijke stichtingen te Lochem.

Tenslotte de opdracht en instructie voor gedeputeerden (het dagelijks bestuur van de graafschap Zutphen) tot het visiteren en inventariseren van de eigendomsbewijzen van Lochemse geestelijke stichtingen, met twee inventarissen, uit de periode 1608-1610. In 1609 werd dit rentambt ondergebracht in het nieuwe rentambt Zutphen. Het omvatte goederen in de steden Zutphen, Doesburg en Lochem, de scholtambten Zutphen en Lochem, de richterambten Doesburg en Steenderen en de bannerij Bahr en Lathum. Van bijzonder belang is met name de serie rekeningen van 1609 tot 1804. Helaas wacht ook de inventarisatie van dit archief nog op afronding.

Het rentambt Zutphen was één van de rentambten waarin de graafschap Zutphen verdeeld werd om de geconfisceerde voormalige pastorie- en vicariegoederen te beheren.

De provisorie

De provisorie is het kerkelijke armenfonds uit de Middeleeuwen. Het fonds had eigen bezittingen en inkomsten. De opzichters werden provisorien genoemd. Na de Reformatie bleef dit fonds bestaan ten behoeve van alle armen. Het werd onttrokken aan de kerk en kreeg een burgerlijke bestemming. Vandaar dat de stad er bemoeienis mee had. De magistraat controleerde samen met de gemeenslieden, die de vertegenwoordigers van de burgerij waren, de provisorierekeningen. Deze rekeningen zitten dan ook in het stadsarchief. Ook hier verbeterde de archiefvorming aanzienlijk, hetgeen blijkt uit de vele bewaarde rekeningen. De Nederduits gereformeerde kerk stichtte echter in de loop van de 17^e eeuw een eigen armenfonds: de diaconie. Dit was een specifiek voor de gereformeerde armen bestemd fonds. De geschiedenis van de provisorien, Lochem uitgezonderd, is nog onvoldoende onder-

zocht. In Lochem behield het zijn sociale bestemming. In Borculo kreeg de provisorie een sociaal-culturele bestemming en bestaat vandaag de dag nog, terwijl de provisorie in Eibergen omstreeks 1850 door de burgerlijke overheid werd overgedaan aan de diaconie van de hervormde gemeente, met name om te voorkomen dat rooms-katholieke ingezetenen er een beroep op zouden doen.

Ik heb getracht de geschiedenis van Lochems kerk in een wat bre-

der kader te plaatsen, zowel in tijd als in ruimte. Voor de beoefening van de geschiedenis van een kerk is heel belangrijk dat men weet hoe de kerk in de loop van de tijd georganiseerd is geweest. Dit alles heeft zijn neerslag gehad in archieven. Maar doordat er in de loop van de tijd flink aangetrokken is, nog afgezien van oorlogs- of brandschade, zijn de archieven van de kerk verspreid geraakt. De kerkhervorming verbeterde de archiefvorming zelfs aanzienlijk, zodat ik wel durf te

stellen dat de geschiedenis van bijvoorbeeld vele in de middeleeuwen genoemde goederen doorlopend te volgen is. Het is aan de historicus, amateur of professional, om de stukjes bij elkaar te zoeken en er een mooi geheel van te maken.

Feike Reitsma heeft laten zien dat kerkgeschiedenis absoluut niet saai hoeft te zijn. En dat smaakt naar meer.

- 1) Voor het meest recente overzicht zie: M.R. Hermans, "Het kapittel van Sint Walburgis", in: M.Groothedde e.a. (red), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen, 1999), blz. 109-131.
- 2) E.J. Harenberg (uitg.), *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326. Achtste aflevering: kapittel van St. Walburg te Zutphen, proosdij van St. Walburg te Zutphen, vicariën in de St. Walburgiskerk te Zutphen, stad Zutphen* (Den Haag, 2003)
- 3) Jan Eefting, "Het leven en de verering van Gudula", in: Herman Schuttevaer e.a., *Lochem en z'n Scholtamp. Artikelen, geschreven en gebundeld ter gelegenheid van het 10 jarig bestaan van de Historische Vereniging Lochem-Laren* (Lochem, 1993), blz. 57- 68.
- 4) I. de Loos, "De liturgie in de Zutphense Sint-Walburgiskerk", in: *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen*, a.w., blz. 170-175.
- 5) Gelders Archief, *Inventaris van de archieven van de Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, 1491-1805*, Bloknummer 0005.

Stads- en Streekarchief Zutphen:

- Archief Nederlandse hervormde gemeente van Lochem
- Oud-archief van de stad Lochem: kerkenrekeningen (het stadsbestuur oefende het toezicht uit op het beheer van de kerkelijke goederen door de kerkmeesters); een bijzondere rekening waarin verantwoording werd afgelegd over de inkomsten uit het overluiden der overledenen uit de jaren 1680-1686; Stukken betreffende de bouw van een nieuw orgel (ook statusverhogend voor het stadsbestuur).
- Collectie mr. D.W. van Leeuwen. Betreft voornamelijk genealogische aantekeningen en transcripties, maar er zit bijvoorbeeld ook een index bij op de notulen van de kerkenraad over de periode 1772-1802.
- Archief van het kapittel van de Sint Walburgiskerk te Zutphen, dat in de Middeleeuwen het patronaatsrecht van de kerk van Lochem bezat.
- Archief van de Classis Zutphen, bestaande uit notulen van de Classisvergaderingen, visitatieverslagen en stukken betreffende de kerk van Lochem.

Gelders Archief:

- Archief Sint Gudulakerk, o.a. bestaande uit maar liefst 132 charters. Betreft de rooms-katholieke periode.
- Archief Hof van Gelderland. Huwelijksdispensaties (het Hof nam in dit opzicht de canonicke taak van de bisschop over); Stukken betreffende een geschil tussen de koster en burgers van Lochem over te betalen kostergasten, 1668.
- Archief van de Staten van Zutphen, waarin o.m. de rekeningen van de rentmeester van het geestelijk rentambt, dat na de Hervorming de voormalige vicariegoederen en pastorieën beheerde, en van de voorloper hiervan: het rentambt van de proosdij en het kapittel van Zutphen.
- Archief Huis Verwolde (onlangs geïnventariseerd), met gevens betreffende het collatierecht van de heren van Verwolde van de vicarie Maria Magdalena in de kerk van Lochem over de periode 1686-1849.

Overige:

- Haags Gemeentearchief: Archief familie Arntzenius: Potloodtekening van de kerk van Lochem door Robert Hendrik Arntzenius, uit 1864.